

- 1) Když jsem uprostřed válečných událostí, které stále víc ukazovaly, jak se nacistické tažení zpomaluje, zastavuje a hroutí, začal kriticky uvažovat o postavení, v němž je naše okleštěná země, ale také Evropa a vůbec celý svět, stala se mi prvním vodítkem četba Masarykovy *Světové revoluce*, vedle Čapkových *Hovorů* jediného Masarykova spisu, který jsem našel mezi nemnohými knížkami, jež moji rodiče vlastnili. Pochopil jsem jeho hlavní myšlenku tak, že ve válce 1914–1918 nešlo jenom o měření vojenských sil, nýbrž o světodějný zápas demokratických společností se společensky, hospodářsky i mravně inferiorními mocnostmi „theokratickými“, přesněji řečeno s autokratickými systémy, opírajícími svou legitimitu o údajně božské řády. Z toho hlediska bylo jen logické, že demokracie dosáhla vítězství; jedním z plodů tohoto vítězství by i vznik Československé republiky, v níž jsem se narodil. Protidemokratické zaměření hitlerovců i způsob, jak se dovolávali povolnosti a božského pověření německého národa ke světovládě, mi – spolu s e stále vítanějšími zprávami zejména z východních bojišť – garantovaly nutnost porážky německých armád a fašismu vůbec. Jen mne udivovalo, že sám Masaryk po skončení První světové války s ničím takovým nepočítal, ale že měl za to, že ona „světová revoluce“ představuje rozhodující a definitivní vítězství demokracie, které bude postupně dovršeno jejím rozšířením po celém světě. Zdálo se mi, že Druhá světová válka je dokladem toho, že světová revoluce ještě neskončila, ale že pokračuje. Nemohl jsem také pochopit, jak vítězné demokratické mocnosti mohly připustit, aby padla taková bašta demokracie, jakou bylo ve střední Evropě Československo, jejich oddaný spojenec. Největší pochybnosti však ve mně vyvolávala skutečnost, že počáteční fáze Druhé světové války odhalily neuvěřitelnou slabost západoevropských demokracií jak po stránce vnější, tak vnitřní. Demokratičtí politikové si osvojili mírový žargon, aby uchlácholili obavy svých spoluobčanů a aby odvedli jejich pozornost od smrtelného nebezpečí, jež nehrozilo už jen demokraciím, ale celému světu, tj. celému neněmeckému světu. Mnichovské mene tekel bylo radostným davům zvěstováno jako vítězství míru, kterého bylo dosaženo jednáním za velmi přijatelnou cenu svobody jednoho vlastně neznámého malého národa kdesi daleko. O to hroznější pak bylo zhroucení vojenské i politické; Anglii zachránilo před osudem Francie jen moře. Evropa, kde před o málo víc než dvaceti lety slavila demokracie své „definitivní“ vítězství, se náhle stala svědkem její shnilosti a jejího debaklu. Masarykova teze se mi dost líbila, ale historická skutečnost mne nutila provést jisté revize.

- 2) K revizím mne ovšem nutily i jiné skutečnosti. Nemohlo být pochybností o tom, že po selhání německých pokusů o dobytí Albionu a po prvních obrovských úspěších na nové frontě poté, když hitlerovské Německo přepadlo svého sovětského partnera, s nímž nedlouho předtím uzavřelo smlouvu o neútočení (a s nímž si napolovic rozdělilo polofašistické Polsko, kvůli kterému vstoupila demokratická Francie do války, ovšem jen s Německem), se těžiště vojenského zápasu v Evropě přesunulo až do konce války na sovětskou frontu. Věděl jsem, že Masaryk měl nejvážnější výhrady proti sovětskému politickému systému i proti celé sovětské (marxistické) ideologii. A nyní se ukazovalo, že po prvním zhroucení obrany (o němž se později nad jakékoli pochybnosti prokázalo, že bylo způsobeno téměř výhradně politickými chybami stalinského vedení) sovětská společnost našla dostatek morálních i materiálních sil k tomu, aby nacistický vpád nejen zastavila, ale aby agresory zcela nečekanou drtivou protiofenzivou vrhla zpět. To svědčilo rovněž v neprospěch západních demokracií, které se k podobnému protiúderu vzchopily až v poslední fázi války. Bylo snad třeba Masaryka korigovat v jeho pojetí demokracie a vidět v sovětském zřízení demokracii nového, vyššího typu? O tom jsme byli přesvědčováni jak z vysílání moskevského rozhlasu za války, tak mohutnou komunistickou propagandou po jejím skončení. Velmi brzo se však stalo nad slunce jasným, že žádným podobným kompromisem nebude možno sblížit Masaryka a jeho vidění světové situace s pojetím marxistickým (přesněji stalinsko-marxistickým). Protimasarykovská orientace našich komunistů postupovala zprvu jen opatrně, někteří kulturnější marxisté se pokoušeli větší část masarykovského odkazu do národního dědictví (tak např. ještě při stoletém výročí Masarykova narození Nejedlý proti Kopeckému), ale tomu, kdo mohl zblízka sledovat ideové a spíše ideologické proudění blízko u pramenů, muselo být v té věci jasno už v roce 1946 a 1947. A tak bylo nutno se ponořit do studia marxistické literatury.
- 3) Brzo se však ukázalo, že v marxismu, jak je podáván z druhé a třetí ruky, ale dokonce jak jej najdeme u Lenina a Stalina, jsou četné rozpory. Tak především bylo zřejmé, že Lenin aplikoval Marxovo učení na společnost, pro kterou vůbec nebylo míněno. Celé Stalinovy *Otázky leninismu* jsou vlastně pokusem o ospravedlnění této skutečnosti. Marx byl kupříkladu přesvědčen, že společenské formace nikdy nezanikají dříve, dokud se nerozvinuly všechny produktivní síly, které mají k dispozici a pro které ještě dostačují, pro které jsou „zralé“, a že nové, vyšší výrobní poměry nikdy nenastupují na jejich místo, dokud se potřebné materiální podmínky nevytláhly v lůně staré společnosti. Lenin však chtěl uskutečnit nový typ společnosti, která měla být začátkem celé nové společenské formace ve světovém měřítku, v zemi, kde se

nejenom ještě nerozvinuly všechny produktivní síly, které začínala mít k dispozici, ale kde se materiální podmínky pro zrod nových, vyšších výrobních poměrů nemohly v lůně „staré společnosti“ vůbec vylíhnout, neboť tato „stará společnost“ byla v ruských podmínkách teprve novorozencem. Marx byl přesvědčen, že si lidstvo ukládá vždy jen takové úkoly, které může vyřešit. Lenin však vytyčil před národy ruského imperia úkol, který byl podle Marxe neřešitelný, neboť podmínky jeho řešení nebyly dány, ani nebyly ještě v procesu vzniku. Marx a Engels chápali sociální revoluci jako důsledek rozporu mezi materiálními produktivními silami společnosti a mezi existujícími výrobními poměry. Leninův projekt spočíval naproti tomu na předpokladu, že v ekonomicky hluboce zaostalé společnosti bude dosaženo revoluční proměny výrobních sil tím, že se nejprve změní výrobní poměry (jejich právním výrazem jsou poměry vlastnické). Marx s Engelsem chápali společenské vědomí jako určované společenským bytím a byli přesvědčeni, že všechny společenské a státní poměry musí být chápány jako odvozené z materiálních životních podmínek. Lenin však vsadil na to, že mocenské a ideologické prostředky jsou s to přivodit nejpronikavější přelom v rozvoji společenských a zejména výrobních vztahů a ve svých důsledcích vyvolat revoluční proměnu výrobních sil. Marx s Engelsem byli toho názoru, že nová společenská formace povede k oslabení a zániku státu jako donucovací moci, ale Lenin a zejména pak Stalin věnovali na zesílení právě donucovací moci státu obrovské materiální i lidské prostředky (můžeme-li to tak formulovat). Marx s Engelsem neviděli pro proletářskou revoluci jinou šanci než v rychlém vítězství na celém světě; Stalin však vypracoval podrobný program pro postu revoluce v jedné zemi a nadto v kapitalistickém obklíčení. Atd.; mohli bychom samozřejmě ještě dlouho pokračovat.

- 4) Vzato čistě teoreticky, nemohlo být pochyb o pronikavé revizi původních Marxových a Engelsových názorů a myšlenek; zároveň však nebylo možno leninskému a stalinskému marxismu upřít značnou dávku politického realismu (bohužel však i bezideového pragmatismu a v případě Stalina i bezohledného despotismu). Protože jsem se vždycky zajímal víc o filosofickou stránku marxismu než o jeho učení ekonomické a sociálně-politické, bylo pro mne daleko víc vnitřní potřebou se vyrovnat s marxismem ideově a na prvním místě filosoficky. Vůči ostatním složkám marxismu a zejména komunismu jako politického hnutí jsem si zachovával střízlivou rezervu, která někdy mohla dokonce vyvolávat dojem, že mám výhrady proti dialektickému materialismu, ale s historickým, že převážně souhlasím (tak mne například ještě na fakultě hájil profesor Ludvík Svoboda proti mladickým radikálům ve svém semináři). Ve skutečnosti tomu však bylo

docela jinak. Již ve svých studentských letech, hned v první době po válce, jsem se ocitl pod silným vlivem osobnosti J.L.Hromádky, který byl de facto násoben skutečností, že jsem se filosoficky orientoval především na Emanuela Rádlovi, jehož jsem ovšem znal jenom z knih a článků. U Rádla jsem poznal, že dokonce i tváří v tvář tak reakční „revoluci“, jako byla hitlerovská, je třeba nezůstávat jen při odmítání, ale že je třeba se pokoušet pochopit, ve jménu čeho je podnikána, a odlišovat to od leckdy jen nahodilých okolností a případů, které mohou být sebevíc odporné a odstrašující. Na to mi dobře navazovaly Hromádkovy výzvy, abychom se nenechali strhnout odmítáním jednotlivých přehmatů a vedlejších produktů revoluce, ale hleděli k rozhodující dějinné dimenzi toho, co se děje vcelku. Hromádka byl vynikajícím znalcem Masaryka a dovedl o něm promluvit stejně tak vřele a s celoživotním vřelým zaujetím, jako kriticky a v distanci od toho, v čem se podle jeho přesvědčení mýlil. Jeho hlavní tezí bylo, že světová revoluce ještě zdaleka neskončila, že sesun půdy stále ještě pokračuje. Západní měšťanská společnost je nemocná a nemá dost sil ani prostředků nezbytných k tomu, aby si udržela svou pozici a svou dosavadní dějinnou roli. Zvláště Evropa je u konce jedné dějinné epochy a už nikdy nebude mít ve světě to mocenské postavení, které měla v minulosti. Starý svět se hroutí a buržoazie už nemá sil, jak rozkladu čelit. Proto je nutno se orientovat na novou dějinnou sílu, na socialismus a socialistickou světovou soustavu. Církev a křesťané příliš spojovali svou existenci i svou budoucnost s měšťáckou společností (tak jako katolictví kdysi s feudalismem). Atheistický nátěr nových společenských pořádků nás nesmí mást, protože je převážně důsledkem našich vlastních chyb a selhání. Musíme nějakou tu kritiku i nějaké ty ústrky snést a přežít; však se v budoucnosti ukáže, že nestačí vystavět jen novou společenskou budovu, a přivést do ní zase jen toho starého člověka. Na tom bude hlavně záležet, jaký člověk bude v nové společnosti bydlit a žít. A právě tu bude pro nás křesťany nová příležitost, ale bude to i náš velký úkol. Zajisté nebudeme před různými poklesky a přehmaty zavírat oči, ale nesmíme jim ani připisovat větší důležitost, než jakou skutečně mají. Za společenských převratů se vždycky zvedne kal ode dna, ale špína a kal nejsou podstatou revoluce. Je třeba vyčkat, až se kal opět usadí, a pak se dát znovu do práce na člověku. Do té doby je třeba konstruktivně pomáhat všude tam, kde je naší pomoci zapotřebí a kde je od nás očekávána.

- 5) Zpětně vidíme všechny chyby a všechna nebezpečí této argumentace; ale tehdy pro nás zněla přesvědčivě. Po Únoru jsme sice nebyli vývojem událostí nadšeni, ale chtěli jsme věřit, že otřesné formy vyvlastňování, násilné združstevňování, politické monstrprocesy a tisíce drobných politických procesů jsou neseny kalnou vlnou, která brzo opadne. Ale po

Stalinově smrti a po XX. sjezdu, který vzbuzoval naděje, ke skutečné nápravě křivd nedošlo, anebo jen méně než polovičatě. Pozvolna však se prosazovaly liberalizační a demokratizační tendence a život byl přece jen postupně uvolňován. Také marxistické myšlení se začalo, a velmi záhy, obrozovat. Sledovali jsme diskuse (např. v Literárních novinách) s velkým zaujetím. Pod silnou vrstvou vulgarizace se dařilo odkrýt živé prameny Marxe myslitelského dědictví. Sami marxisté začali Marxe znovu objevovat a odkryli myšlenkové bohatství v pracích jeho mládí. Všichni jsme znovu a lépe četli *Rukopisy* a prodírali jsme se v NDR vydaným tlustospisem *Grundriße*, který byl teprve po řadě let přeložen do češtiny (a dnes jej zase už nikdo nečte). Byl objeven Hegel, bez něhož zůstává Marx nesrozumitelný. A v literatuře se začala objevovat nejen nová jména, ale také skutečně dobré věci. To odvádělo naši pozornost k nadějným stránkám společenského vývoje. Zapomínali jsme trochu na vězněné a prožívali jsme pak vnitřní otřes při setkání s nimi po jejich neslavném propuštění. Také bývalí živnostníci a rolníci už zapomínali, anebo jim rány alespoň už tolik nepálily. Společnost sbírala síly k obrodě. Pod stranickým vedením pracovaly celé týmy na ekonomických a politických reformách. Lidé začali více vydělávat, zvýšila se životní úroveň. Stačilo zlepšit řízení, najít vzdělanější a rozumněji uvažující vedoucí kádry – a dovední lidé rychle našli možnost uplatnění. Zdálo se, že se před společností otvírá nová perspektiva. Po dvaceti letech se zase vkrádala do lidských srdcí naděje, tolikrát zraněná. Dobře se pamatuji, jak v létě 1968 mi jeden pozoruhodný intelektuál s patosem vykládal, jak stojíme na začátku velkých událostí a jak jsme v současné chvíli nadějí pro celý svět, pro Východ i pro Západ.

- 6) Nesdílel jsem tento optimismus. Nikoliv proto, že bych stál stranou, ale spíš proto, že jsem viděl konečně zblízka (relativně zblízka) skutečný stav, tj. hlubokou nepřipravenost těch, kteří měli v rukou moc a otěže reformy. Nahlédl jsem pod povrch řečnických výkonů a efektních gest politiků. Viděl jsem mnoho kariérismu, ale také dost opravdovosti a přesvědčení. Jedno však bylo zřejmé: chyběli státníci, chyběli vskutku velcí reformátoři, chyběli ideje. Proč tomu tak bylo? Myslím, že by bylo příliš povrchní, kdybychom to chtěli svést na prosté lidské selhání (které ovšem nepochybně také hrálo svou roli). Rozhodující chybu musíme hledat jinde; je to táž chyba, která vedla k drsnému rozbití našich nadějí (ať jakkoliv napojených iluzemi), a táž chyba, která se nad každou pochybnost vyjevuje zase v docela nové podobě dnes. A tato základní chyba je po mém soudu bytostně spjata s otázkou politických, ekonomických a vůbec sociálních perspektiv a socialismu. Tato otázka zůstává dodnes nerozřešena; nikdo není schopen na ni uspokojivě

odpovědět. A protože v té věci zůstává nejasno, jsou ve zřejmé krizi všechna socialistická hnutí a socialistické i komunistické strany.

- 7) Soudobý socialismus se ocitl v hluboké krizi. Původní idea socialismu byla v podstatě domyšlením demokratických principů do důsledků, které ukázaly mj. program hospodářského liberalismu jako demokraticky neudržitelný. Nesouhlasím s Masarykem, že legitimní je pouze sociální otázka. Dnes vidíme, jak všechny vyspělé kapitalistické země mají svou sociální otázku jakž takž vyřešenou; srovnáme-li hospodářskou krizi třicátých let (s celou její tragédií nezaměstnanosti) s krizí (a nezaměstnaností) dnešní, je nápadné, jak pokročilo právě řešení sociální otázky. Ale všichni vidíme, že sociální otázka tím vskutku vyřešena není, alespoň ne v tom smyslu, jaký vyplývá z klasických demokratických principů, ale aplikovaných na oblast sociální a hospodářskou. Nelze popřít, že rozsáhlé sociální programy značně zlepšily životní úroveň a také životní perspektivy nejchudších vrstev (v poslední době vidíme ovšem, jak např. Reaganova administrativa mnohé sociální i kulturní programy odbourává). Některé západoevropské (či spíše severoevropské) socialistické strany proměnily dokonce stát v jakéhosi pečovatele o občany, což je někdy i právem kritizováno, protože to občany nežádoucím způsobem změkčuje. Ale jedna věc je příznačná: všude, kde se k vládě dostávají socialistické strany, prosazující sociální programy, se ukazují poruchy v produktivitě, ekonomice a financích. Sociální programy zmírňují nejtvrďší důsledky kapitalistického systému, ale nelikvidují jej a zejména jej nenahrazují ničím lepším, progresivnějším, efektivnějším. Absolutní zbídačování mas se nekoná, ale nejslabší sociální vrstvy se mohou podílet v jisté míře na obecném blahobytu jen proto, aby mohly být „uklidněny“. Vlastním motivem jsou obavy, nikoliv nějaký nový princip. Přispělo to zajisté k znovuzískání jisté sociální stability, a oddálilo to nezbytné hlubší reformy, k nimž však přece nakonec bude muset dojít. K „třídnímu smíru“ zůstává totiž stále daleko: není v dohledu.
- 8) Hluboká krize, o níž byla řeč, však není způsobena touto situací kapitalistických zemí, která vlastně není ničím novým; staré rány a trhliny zůstávají a jsou „hojeny“ jen povrchně, jen ve svých dramatičtějších vnějších projevech (i to ovšem musí být s respektem uznáno), nikoliv tedy „kauzálně“. Mnohem významnější skutečností je očividný rozpad nadějí vkládaných do tzv. prvního socialistického státu na světě a do dějinného významu bloku socialistických států. V duchu vskutku byzantské tradice se oficiálně mluví o „rozvinuté socialistické společnosti“ a o „reálném socialismu“, což je v naprostém rozporu jak se skutečností, tak zejména s představami Marxovými a Engelsovými. Leccos lze pochopit z dějinných předpokladů staré ruské společnosti a

carského státu; ale to může platit v interpretaci, ve skutečných dějinách to nic neváží. Místo výstavby nové socialistické společnosti a jejích vnitřních struktur, které měly rozporný kapitalistický systém rychle nechat klopýtat za sebou (jako to provedli kapitalisté s feudály), byly obrovské prostředky promarněny na budování státu a jeho vnitřních i vnějších represivních sil, a to vše za cenu bídy a strádání pro obyvatelstvo. Z carského Ruska, o němž se (právem) říkalo, že to je obr na hliněných nohou, se stala jedna ze dvou supervelmocí. Už na přelomu padesátých a šedesátých let měl Sovětský svaz k dispozici jaderný arzenál, schopný likvidovat všechn vyšší život dokonce hned na několika zeměkouřích. Ve vývozu zbraní do třetího světa je Sovětský svaz na druhém místě, ale obiloviny dováží a na vnitřním trhu je stále citelnější nedostatek potravin. Docela ve stylu staré carské politiky zůstává nezbytná restrukturační společnost v podstatě neřešena, ale v poslední válce a po ní dosaženého světového mocenského postavení využívají sovětští politici k rozšiřování územnímu i sfér vlivu. Jako jediná z vítězných mocností získal ve Druhé světové válce Sovětský svaz obrovské území (hlavně v Evropě, ale je charakteristické, že dodnes drží ve svých rukou japonské Kurilské ostrovy, ačkoliv po celou válku dodržel vůči Japonsku smlouvu o neútočení, a když po skončení války v Evropě Japonsko napadl, bojoval s japonskými vojsky jen velmi krátce). 38 let po válce jsou sovětská vojska rozmístěna v tzv. spřátelených socialistických zemích, kde zajišťují sovětskou hegemonii nejenom prostou přítomností, ale někdy krvavými, někdy nekrvavými vojenskými zákroky anebo hrozbou takových zákroků. Společenský, hospodářský ani kulturní vývoj nejen okrajových sovětských republik, ale i spřátelených socialistických států neprobíhá spontánně a organicky, ale pod trvalým přímým i nepřímým tlakem Moskvy. V posledních desetiletích je mnoho úsilí i prostředků věnováno na rozšiřování sfér vlivu nejen v Asii, ale i v Americe a Africe, necháme-li stranou záplavu nejrůznějších družic. I když téma zůstává nevyčerpáno, je zřejmé, že před programem socializace společnosti, jak ji chápali Marx s Engelsem, byla dána jednoznačná přednost programu vybudování světového imperia.

- 9) Mně však nejde především o politickou stránku a politické důsledky tohoto vývoje, nýbrž o jeho souvislost s vývojem ekonomickým. Za 65 let, uplynulých od Říjnové revoluce, předstihla sovětská technika techniku kapitalistickou pouze v jednom významném oboru, totiž ve výrobě raket, která zatím ovšem není schopna přinášet pozitivní ekonomické výsledky. V jediném druhém oboru dostihla Spojené státy, totiž ve výrobě jaderných zbraní (i když jisté pochybnosti zůstávají v případě zbraní neutronových), ale ani zde nemůže být zatím řeči o nových výrobních silách. Ve výstavbě jaderných elektráren socialistický

blok zatím značně zaostává. Naproti tomu se má všeobecně za to, že se jednou z nejvýznamnějších výrobních sil stává nasazení počítačů, mikroprocesorů atd. do nejrůznějších oblastí společenského i soukromého života (termín „výrobní síla“ tu zřejmě začíná být předimenzován). Modelovat a na modelech racionalizovat lze nejen výrobní postupy, ale i složité vzájemné působení ekonomického vývoje a nevýrobních společensky významných oblastí (a dokonce i vývoj našeho Vesmíru). V tomto oboru a hlavně v jeho aplikaci zaostávají socialistické společnosti povážlivým způsobem. Velké procento neracionálnosti na všech úrovních rozhodování a řízení už dávno představuje závažné memento, kterého si však jen tu a tam někdo všimne, ale popravdě bez jakéhokoliv efektu v praxi. Opožděným, nedůsledným a velmi často zcela neodborným užíváním právě nejmodernějších prostředků se opoždují a zaostávají praktické zkušenosti, které jsou považovány v marxismu za významnou složku výrobních sil.

- 10) Výsledky našich úvah jsou zřejmé. Pokud přijmeme Marxovu a Engelsovu koncepci socialismu, pak musíme připustit, že ani v Sovětském svazu, ani v jiné socialistické zemi nenastoupily žádné nové, vyšší výrobní poměry na místo kapitalistických; pokud k nějakým změnám (jak ukazují poměry vlastnické) došlo, dosavadní vývoj prokázal, že nejsou progresivní ve srovnání s metodami kapitalistickými. A pokud jde o kapitalistický systém, je zřejmé, že ještě nerozvinul všechny své produktivní síly, že je naopak schopen vyvinout a uplatnit i produktivní síly nové. Pokud bychom odhadovali, že zavedení větší racionality do rozhodování a řízení na základě modelování situací a vývojových trendů v počítačích nutně povede k takovým analýzám společenského systému, které si dříve nebo později hluboké strukturální změny vynutí, všechno nasvědčuje tomu, že větší vývojovou dynamiku vykazují země kapitalistické (a po této stránce spíše evropské a japonské než Spojené státy). Tu stojíme před otázkou, proč tomu tak je a proč nedokáže systém „reálného socialismu“ využít možnosti, které se tu nabízejí, pohotověji a méně křivolace, než jak tomu bývá v hluboce rozporném systému kapitalistickém.
- 11) Vysvětlujících odpovědí už bylo formulováno mnoho. Uvádí se občanská válka a potom válka s německými armádami. Ale občanská válka byla důsledkem revoluce a revoluce měla prokázat svou oprávněnost právě vyšší efektivností své ekonomiky; k tomu nedošlo. Válka stála Sovětský svaz nepochybně obrovské oběti, ale objektivní pohled nás poučí, že Sovětský svaz vyhranou válkou mnoho získal nejen morálně a politicky, ale také ekonomicky, neboť jak jinak by se mohl po tak vyčerpávajícím boji stát druhou nejmocnější zemí na naší planetě? Jestliže se neprojevíly důsledky těchto zisků také na vnitřním trhu a ve spotřebě

občanů, musí nést odpovědnost politika. A tady se zase uvádějí historické argumenty, především zatíženost Sovětského svazu takřka všemi břemeny, jež byla důsledkem samoděržaví. Proč však vedoucí sovětské politikové vláčejí všechna tato břemena ještě 65 let po revoluci, a proč je dokonce ještě v nejednom směru zvětšují? Ale ať už jsou příčiny odhalovány tady nebo jinde, jisté je jedno: že sovětský politický systém představuje asi největší brzdu a přímo překážku dynamického ekonomického rozvoje jak svazových republik, tak tzv. satelitních států. To ostatně věděl už Engels, když v jednom z dopisů (Konradu Schmidtovi z 27.10.1890) psal o tom, jak politická moc může ekonomický vývoj velmi poškodit a způsobit ohromné mrhání silami a materiálem, když mu určité správné směry vývoje odřízne a jiné, nesprávné, předpíše. Podle Engelse může být zpětné působení státní moci na ekonomický vývoj trojího druhu, buď jde týmž směrem a urychluje vývoj, nebo jde proti - „a pak v dnešní době u každého velkého národa dříve nebo později ztroskotá“ - , anebo konečně může některé směry odříznout a jiné předepsat, a to se nakonec redukuje na jeden z předchozích případů. Bylo by tedy nasnadě z toho, co jsme shrnuli, odvodit, že v reálném socialismu působí státní moc nepříznivě na ekonomický vývoj. Odtud také známá teze, že ekonomické reformy bez reforem politických nemají naději na žádný úspěch.

- 12) Základní problém spočívá ovšem v tom, kam vlastně směřuje ekonomický vývoj. A jak to vlastně souvisí se socialismem? Představuje socialismus příští společensko-ekonomickou formaci, která má vystřídat kapitalismus, jako vystřídal kapitalismus společnost feudální? Které však jsou ty rozhodující výrobní síly, které se dostávají do rozporu s kapitalistickými výrobními poměry, a které ty, jež se dostávají do rozporu s výrobními poměry v reálném socialismu? Jsou to výrobní síly v oboru případech totéž? Který systém se s nimi bude umět lépe vyrovnat? Kde je dnes to místo, kde dochází k materiálnímu převratu v hospodářských výrobních podmínkách, jak o tom psal Marx? Dochází k něčemu takovému v našich podmínkách, jak o tom psal Marx? Dochází k něčemu takovému v našich podmínkách, anebo má krize našeho hospodářství (a jak víme, krize celého hospodářství bloku) docela jiný charakter a daleko prozaičtější příčiny?
- 13) Pokud vím, žádný seriózní ekonom by se nevyjadřoval způsobem, kterého jsem tu použil, i když se třeba považuje za marxistu. Dal jsem oživit nejen starým formulacím, ale trochu i atmosféře diskusí, které už odnesl čas. Neučinil jsem tak bez vážného úmyslu. Komunisté ovládli nejenom ekonomii, ale celý život této země ve jménu marxismu. Nedemokratické metody, jimiž toho dosáhli, měly být ospravedlněny dějinami. Dějiny však zatím vůbec nevypadají na to, že by chtěly jejich počínání nějak ospravedlnovat. Samy ideje budování socialistického

způsobu života jsou otřeseny. A když jsem trochu vzpomínal a připomněl, jak mne a mé přátele profesor Hromádka vyzýval k tomu, abychom hleděli k rozhodující dějinné dimenzi toho, co se děje vcelku a čeho nejenom jsme svědky, ale čeho můžeme a máme být i aktéry, chtěl bych připomenout odpovědnost těch, kdo tehdy a ještě dlouho potom skutečně byli (v rámci svých možností) aktéry toho údajně světodějného procesu a které chtěl Hromádka a které jsme chtěli i my, Hromádkou inspirováni, chápat v tom nejpozitivnějším a ideovém, v tom, co je vposledu vedlo k tomu, že pracovali pro vybudování nové společnosti právě tím a ne jiným způsobem, jakým pracovali. Víme, čemu ti nejlepší z nich věřili tenkrát, ale nevíme, čemu věří dnes. Marxisté, kteří si zachovali hluboké osobní přesvědčení, se dnes v oficiálních strukturách takřka nenajdou; většinou byli smeteni vlnou posrpnové reakce. Ale vždyť přece žijí! Jak vidí dnes svůj život a naši společnou budoucnost? Co jim zůstalo z jejich dřívějšího přesvědčení? V čem se považují dosud za marxisty? Co drží a čeho se vzdali?

- 14) Klást otázky druhým je někdy snadnější, než je klást sobě. Nejenom v minulosti, ale i dnes se považují za socialistu. Mám za to, že socialismus je víc než pouhé sociální porozumění a odpovědnost vůči sociálně slabým (ale jak málo je dnes i této prosté odpovědnosti!). Nemyslím si, že socialismus je nějaký nový společenský systém, nová společensko-ekonomická formace; v tom se liším od marxistů (i od některých jiných socialistů). Po mém soudu jde o dovršení, dobudování demokratické společnosti. Ale co znamená hospodářská svoboda pro všechny? Jak můžeme neutopicky chápat hospodářskou rovnost všech? A čím může být bratrství všech bez planého moralizování? To vyžaduje také nějaké projekty, a nepochybně velkolepé projekty. Jak lze zajistit, aby jejich realizace na nás opět nepadla jako kámen? Jak je udržet v mezích vsutku lidských dimenzí? Najdeme konečně cestu? Najdeme alespoň výhled, který by nebyl pouhou iluzí? A budeme schopni se o tom domluvit?

Komentář ke stati L. Hejdánka Socialismus včera, dnes a zítra

Florestan

- 1) „Neuvěřitelná slabost západoevropských demokracií...“ Má-li to platit jako argument, pak je řešením *síla* (= opak slabosti). To se ovšem dostáváme na velmi kluzký a tenký led, protože jaký smysl má potom poznámka o „mravní inferioritě“ theokratických mocností? Není matoucí už slovní spojení „společensky, hospodářsky i mravně inferiorní“? Co opravňuje tuto souřadnost? Cožpak nevíme o společensky a hospodářsky úspěšných, ale mravně inferiorních mocipánech? Dále: osvojili si snad tehdy *všichni* demokratičtí politikové mírový žargon? Víme přece, že tomu tak nebylo. Proč je tedy všechny házet do jednoho pytle? Výtka platí především používání matoucího a nediferencovaného pojmu slabost.
- 2) „Polofašistické Polsko“, kvůli kterému vstoupila Francie do války, bylo polofašistické co do svého vedení; demokratické síly v něm byly přesto živé a v celku bylo desetkrát demokratičtější než jeho sousedé, kteří je napadli. A nebyl vstup Francie do války *také* dílem probouzející se demokratické solidarity (v případě Mnichova uspané)?
O zhroucení sovětské obrany se „nad jakékoli pochybnosti prokázalo, že bylo způsobeno téměř výhradně politickými chybami stalinského vedení“... Přitom prý našla „sovětská společnost dostatek morálních i materiálních sil, aby nacistický vpád nejen zastavila, ale aby agresory nečekanou drtivou profiofenzivou vrhla zpět“... Cožpak však nevíme, jak tomu vsutku bylo? I kdybychom nechali stranou materiální pomoc Západu, nebyly to zase ty stalinské způsoby vedení války (jen dva příklady: tresty za zajetí, pistole v ruce důstojníků, mířící na vlastní lidi při útocích) spolu s částečným uvolněním kulturního a náboženského útlaku, jež vedly k té *síle*, která pro tak mnohé nebyla než zvolením smrti na frontě před pomalým hnitím v lágrech?
- 3) Vylíčení rozdílů (a sporů) mezi Marxem spolu s Engelsem na jedné straně a Leninem spolu se Stalinem na straně druhé je plastické a cenné. Zvláštní však je, že Marx a Engels nejsou přitom nijak zpochybněni, berou se jako dále nediskutované východisko leninsko-stalinských úchylek. Je třeba to podotknout proto, že je to charakteristické pro celou úvahu a přispívá to k nejasnostem všech dalších tvrzení.
- 4) Čím se liší Hromádkovo rozhodnutí „orientovat se na novou dějinnou sílu“ od rozhodnutí Emanuela Moravce (Yestera z Peroutkovy *Přítomnosti*) orientovat se po pádu čs. demokracie na spolupráci s nacisty?

- 5) Jistě je dobré vidět aspoň zpětně „všechny chyby a všechna nebezpečí“ Hromádkovy argumentace, byť by si bylo přát méně opisné formulace... Mnozí to neviděli až zpětně a ovšem za to zaplatili...Netočíme se tu ale stále v konfuzi pravdy se silou – při absenci principiálního náhledu nelegitimity pouhé síly, i kdyby přinášela spoustu zdánlivých výhod? „Kalné vlně“ se nemá přitakávat nikdy, ani dočasně. Hromádka (a jiní před ním i po něm) neviděli pro stromy les – pro krásné fráze a dílčí sociální a osobní satisfakce utlačených vrstev a jednotlivců neviděli fenomén totalitarismu, jehož narůstání a upevňování (a ne zápas demokracie s theokracií) je centrálním problémem 20. století. Tzv. obrozování marxismu bylo v podstatě jen novou maskou totalitárního konceptu, která zastírala kritický pohled střízlivějších marxistů i zstrašených a unavených demokratů.
- 6) Toto je zásadní odstavec. Otázka je jasně položena – až překvapivě ostře po předchozích nejasnostech – a žádá vsutku jednoznačnou odpověď.
- 7) V tomto odstavci je naopak nejasností až příliš mnoho. Snad každá věta by zasloužila vlastní komentář. Sumárně budiž řečeno aspoň toto: ukázal-li se program hospodářského liberalismu demokraticky neudržitelný, jak z toho plyne nutnost likvidace kapitalismu? Hospodářským liberalismem rozumíme zásadní neintervencování do ekonomické sféry... To dneska drží málokdo. Proč by ale zavržení hospodářského liberalismu mělo znamenat zrušení tržního hospodářství (vulgo kapitalismu)? Tržní hospodářství plus intervencionismus zdola (např. odbory) i shora (státní aparát) je přece už dlouho něčím běžným... Ale co je přitom nejdůležitější: může dlouhodobě fungovat jen ve společnosti, která si udrží demokratickou strukturu, tzn. ve společnosti, která neuznává lidská práva jen na papíře, ale kde jsou trvale opatrovaným motivem celého života. „Třídní smír“ je možná v nedohlednu, ale je to takové minus, pamatujeme-li na trvale konfliktní povahu celé ekonomické sféry? Tvořivá společnost se sotva kdy bude podobat hřbitovnímu míru...
- 8) –(9) Popis „reálného socialismu“, obsažený v těchto odstavcích, se zdá výstižný.
- 10) –(11) zde se znovu – jen jinými slovy – objevuje principiální otázka z odstavce (6).
- 12) Opět tatáž otázka, formulovaná tentokrát marxistickým slovníkem.
- 13) Zde se připravují adresné otázky reformním komunistům. Především otázka, čemu dnes věří.. A tady se těžko nemarxista zbaví vnucující se protiotázky: je to tak důležité, čemu ti dříve „věřící“ věří

nebo nevěří dnes? Není osudné právě to, že má v ekonomické problematice rozhodovat ta či ona „víra“? Pro toho, kdo hledá stále nové - „nový princip“, viz odst. (7) -, se bude samozřejmě každá hlubší otázka klást jako otázka víry. Nejde-li však „především o politickou stránku a politické důsledky tohoto vývoje, nýbrž o jeho souvislost s vývojem ekonomickým“ (viz odst. 9), pak by snad bylo na místě si přiznat, že ne vše nové musí být nutně lepší, a bez postulování nových věr se vrátit k tomu vysmívanému tržnímu hospodářství s jeho dnes už zintegrováním sociálním reformismem, protože fakticky nic lepšího nemáme.

- 14) V závěrečném odstavci přes všechn patos formulací („ale i dnes se považují za socialistu“, „bratrství všech bez planého moralizování“, „to vyžaduje také nějaké projekty, a nepochybně velkolepé projekty“) se ostří tlumí. Tak už tomu právě u takových formulací bývá. Proto je snad lépe se jim vyhnout. Také z toho důvodu, že se k nim nedá nic věcného dodat.

K Florestanovu střečkování

Ladislav Hejdlánek

Kritický sborník přetiskl ve svém loňském 3. čísle text, jímž jsem přispěl do sborníku věnovaného prof. Vladimíru Kadlecovi k předloňským sedmdesátinám (přetištěn byl už také ve třináctém Svazku pro dialog z r. 1982). Tato okolnost nebyla v Kritickém sborníku zmíněna, takže odpadl vnější náznak úmyslu, s nímž jsem text napsal. Tím úmyslem totiž byl pokus o rozhovor, tedy o dialog s marxisty, které je třeba i dnes (a po mém soudu i v dohledné budoucnosti) brát vážně také a především po stránce myšlenkové a ideové. Svůj pokus o dialog jsem pojal tak, že jsem postavil lidem, kteří se považují za marxisty navzdory tomu, že byli asi před čtrnácti lety vyloučeni z komunistické strany (a kteří se za marxisty považovat mohou právě proto, že byli vyloučeni), několik otázek. Bylo mi naprosto vzdáno stavět ony otázky řečnický, tj. aniž bych čekal na nějakou odpověď, nýbrž jsem i pro sebe považoval za nadmíru důležité, zda nějakou odpověď uslyším a jaká odpověď to bude.

Stalo se – nejspíš v žertu – byl můj počin jedním z těch, jímž otázky byly adresovány, charakterizován tak, jako že jsem „je všechny vyvolal k tabuli“. Když jsem pak byl pozván k rozhovoru o celé věci s několika „exkomunisty“ (mezi nimiž byl i ten, kdo onu charakteristiku vymyslel), opáčil jsem, že jsem se náhle před tabulí ocitl já sám. A vskutku mi bylo hned jasné, že zřejmě u přítomných převažuje pocit, že jsem své otázky mínil jako útok a polemiku. Proto jsem považoval za nutné blíže objasnit pozice, z nichž jsem při psaní vycházel a z nichž všeobecně vycházím ve svých poněkud „laických“ politických úvahách. Řekl jsem v podstatě to, co jsem říkal po únoru 1948 už na vysoké škole: filosoficky marxismus nepřijímám, i když se jím cítím věcně osloven a také ovlivněn; politicky je mi – abstraktně vzato (tj. bez přihlížení ke skutečné politické tváři evropských politických směrů) – nejbližší myšlenka sociální demokracie. Ale protože vidím, jak praktická politika ztroskotává a jak dalece široko není vidět žádnou novou koncepci, žádné nové politické myšlení vycházející ze socialistických principů, jež by se pokusilo zreflektovat tento neuspokojivý stav a ukázat novou cestu, vedoucí k „nové společnosti“, cítím se politicky být bližší těm komunistům, kteří si konečně uvědomili nutnost demokratizace společnosti, jež se na nedemokratickou a protidemokratickou cestu dostala jen v důsledku vážných deviací socialistického programu.

Předpokládám, že nikdo soudný nebude hledat v této „deklaraci“ mého politického sebepochopení ani oportunistický tah (mohl jsem se tak vyslovit jen v přítomnosti lidí bez skutečné politické moci), ani nějaký taktický či dokonce strategický krok. Chtěl jsem jen vyčistit atmosféru od možných nedorozumění a vyklidit volné pole pro věcný rozhovor, od něhož

jsem očekával a dosud očekávám určité vyjasnění, zda tzv. reformní komunisté či tzv. eurokomunisté či nějaký další typ s dosavadním vývojem reálného socialismu nekonformních komunistů mohou představovat ty, které bych mohl brát jako potenciální spojence a jimž bych se sám jako potenciální spojenec mohl nabídnout. K takovému prakticky politickému sblížení je ovšem ještě hodně daleko; mám však za to, že je třeba je už teď hledat a připravovat.

A do tohoto kontextu nápadně disonantně vpadl Florestan se svým „komentářem“. Zřejmě z jeho popudu byl můj text rozdělen na oddílky, očíslované k účelům „komentujícího“. A každý z oddílků byl mávnutím pera vyřízen a oznámkován. Většinou nejde ani o pokus o nějakou argumentaci. Pracuje se tu nečistě a myšlenkově mělce. Nikde ani náznak vůle k rozhovoru. Nemám pocit, že by bylo nač odpovídat. Táže-li se například Florestan, čím se liší rozhodnutí J. L. Hromádky od rozhodnutí Emanuela Moravce (pozoruhodným rekordem tu překonává běžnější srovnávání Hromádky s Plojharem), jistě neočekává, že na jeho otázku budu věcně odpovídat. Už přijetí rozhovoru na této platformě by znamenalo dobrovolně se nechat morálně i myšlenkově předem diskvalifikovat. Kdysi dávno razil Florestan (tenkrát nikoliv pseudonymně) heslo, že z dialogu není nikdo vyloučen, pokud se nevyloučil sám. Tentokrát formuloval své komentující poznámky tak, že předem z dialogu vyloučil slušné lidi a kromě nich zároveň i sebe.

Ve svém sborníkovém příspěvku jsem mj. řekl, že „víme, čemu ti nejlepší z nich“ (tj. komunistů) „věřili tenkrát, ale nevíme, čemu věří dnes“. „Ale vždyť přece žijí! Jak vidí dnes svůj život a naši společnou budoucnost? Co jim zůstalo z jejich dřívějšího přesvědčení? V čem se považují dosud za marxisty? Co drží a čeho se vzdali?“ Vyjádřil jsem svými otázkami jak své přesvědčení, že odpověď považuji za důležitou nejen pro sebe, ale pro naši společnou budoucnost, tak svou dobrou vůli chápat jak pro minulost (třeba pounorovou a minulost padesátých let), tak pro přítomnost a také pro budoucnost jejich pozice i jejich rozhodování „v tom nejpozitivnějším a ideovém, v tom, co je vposledu vedlo“, a tedy i nyní vede a v budoucnu povede. Florestan má naopak za to, že to není důležité, protože s těmito lidmi už Florestan nehodlá politicky počítat; anebo to není důležité, čemu kdo věří nebo nevěří. Ve svých politických důsledcích to pak znamená buď revanš, anebo jen nový odstín politického (a ostatně vůbec lidského) nihilismu.

Již dnes musíme vážně promýšlet, co je možno a nutno podniknout pro nápravu věcí obecných, abychom příštím generacím nepřipravili budoucnost ještě horší, než naši otcové připravili nám. V tom nám ovšem nemůže být pomocí ani fantazírování, ani připravování toho, jak si budeme vyřizovat účty. Ale daleko nejzbytečnější je zmatené střechování, k jakému se uchýlil Florestan.